



1. Hoofd van de reus Druon Antigoon, Pieter Coecke van Aelst, ca. 1535. Collectie Museum aan de Stroom (MAS), Antwerpen (beschikbaar onder Creative Commons CC0 1.0)

# De lijst als kaart

## Stad en territorium in laatmiddeleeuws Brabant<sup>1</sup>

In 1549 begeleidde Cristobal Calvete de Estrella (†1590), chroniqueur en hoveling van kroonprins Filips (1527–1598), de zoon van keizer Karel V op zijn rondreis door de Nederlanden. Filips maakte niet alleen zijn Blijde Intrede in de belangrijkste steden van de Nederlanden maar participeerde ook actief in de verschillende toernooien die ter gelegenheid van zijn kennismakingsreis werden georganiseerd. Calvete de Estrella beschreef de reis in een uitgebreid verslag dat gedrukt en verspreid werd over heel Europa; een typisch staaltje van vorstelijke propaganda.<sup>2</sup> De auteur laat zien dat hij goed op de hoogte is van de plaatselijke tradities maar ook van de historiografie. Zo legt hij over de stad Antwerpen uit dat de wortels van de stad teruggaan tot het keizerrijk, toen een kasteel aan de oever van de rivier de Schelde de zetel was van een markgraafschap. Hij vervolgt:

In dat kasteel zetelde een zeer sterke reus die volgens sommigen Antigoon was genaamd en volgens anderen Druon (afb. 1). Hij was vijftien el lang en vanuit het kasteel tiranniseerde hij het omringende land. Zo moesten alle mensen die het kasteel wilden passeren, onder dwang tol betalen en als zij dat niet deden dan hakte hij hen een hand af en gooide die in de Schelde, en zo liet hij ze kreupel en zwaar beschadigd achter. Vanwege dat afhakken en weggooiën van die handen begon de plaatselijke bevolking die plaats Hantworp te noemen, dat zoveel betekent als ‘weggooiën van handen’. [...] Ter herinnering hieraan heeft de stad als wapen een kasteel met daarboven twee afgehakte handen. De zeer sterke prins Salvio Brabon (waarvan de naam Brabant is afgeleid) kon de wreedheid en de tirannie van de reus Antigoon niet meer dulden en ging de strijd met hem aan, overwon en doodde hem. Ter getuigenis en ten bewijze van de grootte van de reus Antigoon hebben ze vandaag de dag nog in het stadhuis een paar botten liggen die getuigen van het verschrikkelijke postuur van de reus.<sup>3</sup>

De toekomstige hertog van Brabant leerde dus via Calvete de Estrella de etymologische herkomst van niet alleen Antwerpen maar ook van het hertogdom. Bovendien kreeg de prins uitleg over de vormgeving van het stadswapen, dat nauw verbonden was met de

- 1 Deze publicatie werd geschreven in het kader van het project *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant* (projectnummer 360-50-100) van het onderzoeksprogramma Vrije Competitie dat is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Ik wil Wim Blockmans, Arend Elias Oostindier, Kim Overlaet en de redactie van het jaarboek hartelijk danken voor het inspirerende commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Sánchez-Molero, ‘Juan’, xxix; Soly, ‘1549’, 53.
- 3 Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje*, 377: *En aquella Fortaleza estava un ferocissimo gigante, el qual, según unos, fue llamado Antigoon, y según otros Druon. Tenía de alto quize codos y tyranizava desde aquella Fortaleza toda la tierra y a todos los que pasavan por allí les había pagar el pasaje por fuerça, y si no querían pagar cortáveales la una mano y arrojávalas en el río Escalde, y assí los embiava lisiados y malparados. De aquel cortar y arrojamiento de las manos, començaron los comarcanos a llamar el lugar Hantworp, que quiere dezir arrojamiento de manos [...]. En memoria d’ello tiene la villa por armas un Castillo y encima d’el dos manos cortadas. No pudiendo pues, sufrir la crueldad y tyrania del gigante Antigoon el fortissimo Príncipe Salvio Brabon (del qual se dixo Brabante), peleó con él y lo venció y mató [...]. En testimonio y aprobación de la grandeza del gigante Antigoon, tienen oy en día en las casas del senado de la villa algunos huesos, de los quales de colige y saca la espantosa estatura del gigante.*

ontstaansgeschiedenis van de stad. Beide zaken gingen terug op een bekende oorsprongsmythe die kroniekschrijvers sinds de veertiende eeuw in verschillende varianten voor het voetlicht hadden gebracht en die een breed publiek had bereikt.<sup>4</sup> Opmerkelijk is dat Calvete de Estrella blijkbaar op de hoogte was van de varianten. Mogelijk had de stadssecretaris Cornelis de Schrijver (1482–1558) hem geïnformeerd, aangezien deze geleerde klerk Latijnse verzen op de beenderen had gedicht.<sup>5</sup> Bovendien noemt de Spaanse chroniqueur de verschillende namen van de reus – Druon en Antigoon – en kiest hij bewust voor het handwerpen door de reus. In een andere versie van de mythe is het namelijk Brabo zelf die de handen van de reus afhakt en in de Schelde gooit, zoals nog steeds is te zien op de bekende Brabofontein van Jeff Lambeaux op de Grote Markt in Antwerpen.<sup>6</sup>

Het bleef overigens niet bij de geschreven stoomcursus Brabantse geschiedenis. Tijdens de Blijde Intrede van Filips had de stad, zoals gebruikelijk bij een dergelijke festiviteit, diverse triomfbogen en *tableaux vivants* opgesteld. Op de Grote Markt – de centrale politieke en economische ruimte van de stad – stond een standbeeld van de reus gemaakt van papiermaché. Toen Filips passeerde, boog de reus deemoedig het hoofd via een ingenieuze constructie die de bouwers hadden geïnstalleerd. Een bord met een inscriptie in het Latijn moest duidelijk maken dat, ook al had hij zich wreed gedragen, hij zich nu onderwierp aan de nieuwe vorst.<sup>7</sup> Tegelijkertijd maakte de stad aan de kroonprins nog eens duidelijk dat de economische bloei van de stad nauw verbonden was met een open en tolvrije Schelde. Brabo werd dan wel als de beschermer of zelfs stichter van de stad gezien – en uiteindelijk stamde de nieuwe vorst natuurlijk in een rechte lijn van hem af – maar daarop hoefde niet de nadruk te liggen. Misschien was de belangrijkste boodschap nog wel dat de stad geen tirannie van wie dan ook zou accepteren.

Brabant had als territorium voor de vorst en een stad als Antwerpen niet noodzakelijk dezelfde betekenis. Zoals bovenstaand voorbeeld aantoont, speelde de historiografie van zowel dynastie als stad een belangrijke rol in de ideeën over en de vormgeving van dit territorium. Deze geschreven en gedrukte teksten waren zeker niet alleen voor een select gezelschap beschikbaar, maar werden letterlijk tot leven gebracht voor een groot publiek tijdens festiviteiten als Blijde Intredes. De verhalen die verbeeld werden tijdens een intrede konden via auteurs als Calvete de Estrella zelfs een publiek ver buiten het hertogdom bereiken.

In dit artikel analyseer ik op welke manier de steden in Brabant zich verhielden tot het territorium en op welke wijze zij dat representeerden in verschillende media. In de laatste decennia zijn diverse wetenschappers geïnteresseerd geraakt in de gelaagde betekenissen van het concept ‘territorium’. Een intrigerende vraag die historici, sociaal-geografen en politicologen opwierpen, was in welke mate territorium gebruikt kan worden als analytisch concept om de ruimtelijke dimensie van machtsrelaties tussen politieke actoren te bestuderen. Middeleeuwse en vroegmoderne historici gebruikten de term territorium altijd al, maar maakten zelden duidelijk wat ze ermee bedoelden. In navolging van de socioloog Max Weber hanteerden ze de term territorium met name in het onderzoek naar staatsvorming om een begrensde gebied aan te duiden dat door een min of meer centrale regering werd bestuurd.<sup>8</sup> In andere studies gebruikten historici de term juist als synoniem voor een bepaalde geografische eenheid zoals een regio of zelfs als een label voor een sub-staat.

Daarnaast zijn historici vaak gefocust op grenzen en afgebakende jurisdicties. Jurisdicties waren echter geen stukjes uit een legpuzzel, maar eerder veelvormig (politiek, religieus, commercieel) en vaak overlappend.<sup>9</sup> In het bijzonder stedelijke jurisdicties lijken nauw afgebakend in relatie tot die van de vorst en andere heren zoals edelen en religieuze instel-

lingen, maar conflicten hierover waren zo talrijk dat de situatie in de praktijk veel diffuser was. Natuurlijk waren grenzen cruciaal bij het uitdrukken van territoriale claims door machthebbers. Tegelijkertijd hadden ze voor de meeste mensen tot in de achttiende eeuw maar een beperkte betekenis behalve dan op parochiaal niveau.<sup>10</sup> Zoals Luca Scholz onlangs heeft betoogd, werden mensen in premodern Europa voornamelijk gecontroleerd bij stadspoorten en tolstations en niet bij grenzen tussen vorstendommen of koninkrijken. Zo kende een stad als Brussel niet minder dan zeven stadspoorten met per poort twee wachters.<sup>11</sup> Nog in de achttiende eeuw moesten deze poortwachters aan ieder die de stad wilde betreden, acht vragen stellen over onder andere de verblijfplaats in de stad en het motief van het bezoek. Aan het eind van de dag stelden zij een lijst op van alle bezoekers, die zij vervolgens overhandigden aan het stadsbestuur.<sup>12</sup> Stadspoorten fungeerden niet alleen als een belangrijke filter en controle over de stad, maar waren ook belangrijke symbolen voor de stedelijke fiscale en juridische autonomie. Daarnaast hadden ze ook nog eens een belangrijke militaire functie en waren er vaak gevangenen in gevestigd. Het is daarom niet zonder betekenis dat de vorst tijdens Blijde Intredes doorgaans de sleutels van de stadspoorten overhandigd kreeg en dat hij ze na stedelijke opstanden weleens liet afsluiten of zelfs afbreken.<sup>13</sup> Tollen werden er geheven op wegen en rivieren, de meest winstgevendende wellicht op de Schelde en de Honte voor de meeste schippers die Antwerpen wilden aandoen. De talrijke conflicten die er waren over specifiek deze tollens, laten zien hoezeer deze fiscale barrières obstakels waren in het vrije verkeer.<sup>14</sup>

Hier benader ik het concept territorium door een analyse van territoriale praktijken die mensen en macht aan ruimte relateren. De belangrijkste inspiratiebron hiervoor is het boek van de politiek geograaf Stuart Elden, *The Birth of Territory*, stevig geïnspireerd door Michel Foucault, waarin hij stelt dat territorium zowel een woord, een concept als een praktijk is.<sup>15</sup> Territorium moet daarom, volgens Elden, gezien worden als een cluster van politieke technologieën en technieken voor het opmeten van land en het controleren van terrein, twee concepten die een intrinsiek onderdeel zijn van territorium maar niet identiek daaraan. Een dergelijke benadering kan historici helpen om vat te krijgen op de ruimtelijke dimensie van macht (en de strijd daarover) omdat een aantal technieken al bestonden in de middeleeuwse samenleving.

De technieken die hier de revue passeren, kwamen tot stand in de interactie tussen de vorst en de steden. Ze laten een ander Brabant zien dan de kaartjes in de handboeken en overzichtswerken: een Brabant dat lossier en meer fluide is en minder gemarkeerd door afgebakende grenzen. Immers, zowel stedelijke elites als de vorst en zijn (adellijke) omgeving hadden verschillende percepties van wat Brabant eigenlijk was. Was Brabant als terri-

4 Keesman, *De eindeloze stad*, 254–483.

5 Albrecht Dürer vermeldt al in zijn dagboek en reisverslag van 1520 dat hij 'het been van de reus' in het stadhuis had gezien. Hij kwam tot een totale lengte van 18 voet. Ook De Schrijver komt tot 18 voet. Het Latijnse gedicht van De Schrijver is overgenomen door zowel Calvete de Estrella als Guiccardini. Keesman, *De eindeloze stad*, 449–457.

6 Zie Keesman, *De eindeloze stad*, 462, die constateert dat Brabo op de fontein naakt en niet als Romeins soldaat met harnas wordt afgebeeld.

7 Bussels, 'The importance', 161–162.

8 Guenée, *L'Occident*, 62–63; Weber, *Politik als Beruf*, 4.

9 Zie bijvoorbeeld Johnson, 'The tree'.

10 De meeste mensen wisten heel goed naar welke parochiekerk ze hoorden te gaan en op welk kerkhof zij hun familieleden dienden te begraven. Ook al hadden tijdgenoten dus een precies idee van parochiegrenzen, het is voor hedendaagse historici toch moeilijk om de precieze parochiegrenzen in Brabantse steden te onderscheiden. Laurent, 'Les limites'; Vannieuwenhuyze, *Brussel*, 112–116.

11 Cuvelier, *Dénombrements*, 293.

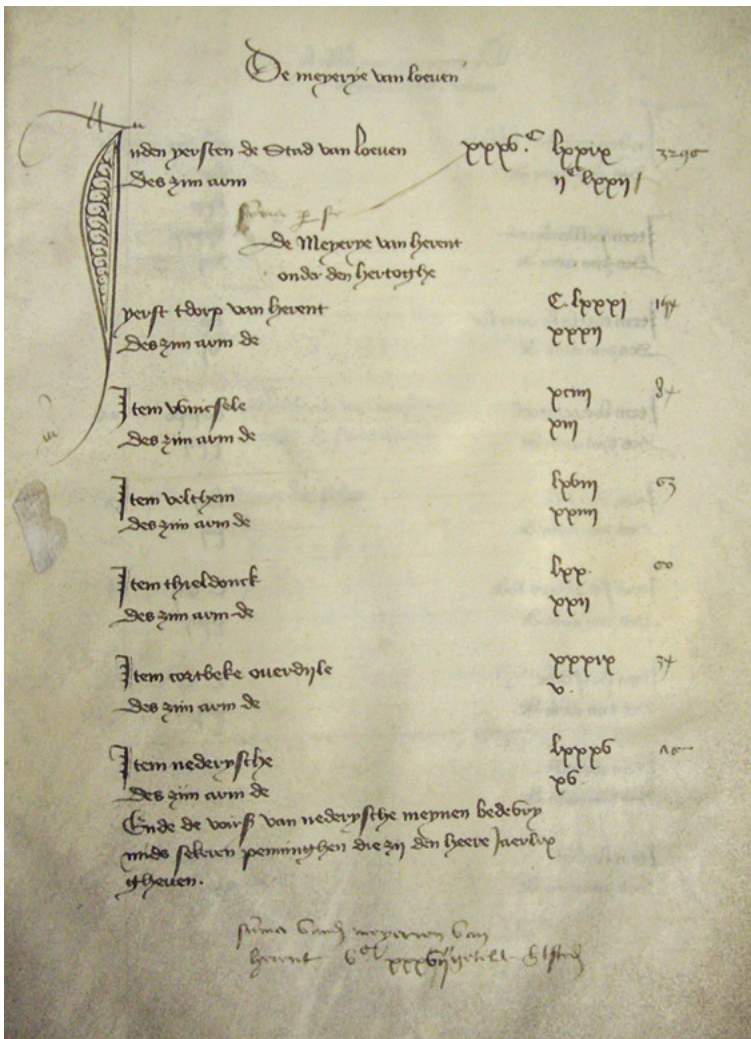
12 Jütte, 'Entering a city'.

13 Van Uytven, 'Flämische Belfriede', 144–146; De Rock, *The Image*, 174–175; Boone, 'Destroying'.

14 Zie Wijffels, 'Flanders'.

15 Elden, 'How should we do the History of Territory?', 15 en meer uitgebreid in Idem, *The Birth*. Zie ook Damen en Overlaet, 'Constructing'.

torium slechts een verzameling van ‘goede steden’, zoals naar voren komt in de talrijke stedenbonden en de Statenvergaderingen? Of was het hertogdom het patrimonium van een dynastie met Karolingische wortels? Misschien was Brabant toch eerder een optelsom van de bezittingen van de talrijke adellijke families? Van de vier besproken technieken in dit artikel zijn er twee gericht op de constructie van het territorium, namelijk haardstedentellingen en stedenbonden, terwijl de twee andere meer de perceptie van het territorium betreffen in administratieve bronnen (stedenlijsten) en in iconografische bronnen (zegels en stadswapens).<sup>16</sup> De bronnen die aan deze technieken ten grondslag lagen, hadden vaak de vorm van lijsten. Deze konden op relatief eenvoudige wijze het territorium in de dagelijkse politiek en administratie weergeven voordat kaarten deze functie overnamen. In de woorden van Élodie Lecuppre-Desjardin: lijsten waren het gereedschap bij uitstek om de ruimte of de macht te verbeelden en daarin een ideale orde aan te brengen.<sup>17</sup>



2. Eerste pagina van de haardstedentelling van de meierij van Leuven met vermelding van arme huishoudens. FA, Ancien Régime Archief, inv.nr. 2548.

## Haardstedentellingen

Net als in andere vorstendommen in de Nederlanden was het in Brabant gebruikelijk dat de vorst niet zomaar nieuwe belastingen of beden kon heffen, uitgezonderd in enkele specifieke gevallen. Hij en zijn topambtenaren moesten daarover onderhandelen met de vertegenwoordigers van de onderdanen uit geestelijkheid, adel en steden, verenigd in de Staten van Brabant. Vooral de stedelijke elites speelden hierin een belangrijke rol omdat de steden nu eenmaal de grootste lasten van de beden moesten dragen en zij daarvoor een tegenprestatie wilden, meestal in de vorm van nieuwe privileges.<sup>18</sup> Juist door de organisatie van het verdelen van de financiële lasten over de diverse groepen in de samenleving kreeg het territorium in fiscale zin vorm en werd duidelijk hoe de menselijke geografie van het hertogdom in elkaar stak.

Niet alleen hedendaagse onderzoekers, maar ook tijdgenoten – althans de stedelijke en bestuurlijke elites – verwierven inzicht in de fiscale en menselijke geografie van het hertogdom. In dit proces vond een belangrijke verandering plaats met de verwerving van Brabant door de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396–1467) in 1430. Tot dat jaar controleerden de Staten in dit hertogdom min of meer de beden: zij stemden over een verzoek van de hertog of hertogin, ze konden de besteding van de gelden min of meer oormerken en hielden toezicht op de inzameling. Daarbij was een vaste verdeling afgesproken die bepaalde dat de geestelijke instellingen een derde bijdroegen, de zeven grote Brabantse steden een derde, en het platteland en de kleinere steden een derde. Bij iedere groep was verder weer een onderverdeling waarbij Leuven en Brussel bijvoorbeeld het meeste bijdroegen van alle steden.<sup>19</sup>

In de jaren 1430 veranderde de ambitieuze fiscale politiek van de hertog dit proces op fundamentele wijze. Zijn raadgever Hugo van Lannoy had Filips al geadviseerd om ‘aan alle gouverneurs, baljuws, provosten, seneschalken, ontvangers en andere ambtenaren in ieder hertogdom, graafschap en heerlijkheid, te schrijven dat zij zo snel mogelijk het aantal parochies (*villes à clochier*) en het aantal haarden (*feux*) in hun districten aan hem moesten laten weten, zonder hun de reden hiervoor te onthullen’. Alleen dan had de hertog een echte basis om zijn belastingen te kunnen heffen.<sup>20</sup> De hertog en zijn entourage waren er dus van overtuigd dat een beter inzicht in de demografie van een vorstendom zou leiden tot een hogere belastingopbrengst. Nu was het tellen van haardsteden – letterlijk haarden maar in de vijftiende eeuw gebruikt als synoniem voor huizen<sup>21</sup> – in de Bourgondische landen zeker niet nieuw: voor het hertogdom Bourgondië en het graafschap Henegouwen zijn er al voorbeelden uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Maar dit administratieve gereedschap werd niet overal ingezet en was afhankelijk van de instemming van de Staten: in Vlaanderen bijvoorbeeld bleef deze telling onvoltooid en werd die nooit toegepast op de verdeling van de bedelasten, terwijl dit in het graafschap Holland pas in 1494 voor het eerst gebeurde.<sup>22</sup>

16 Aangezien de perceptie van het territorium in de historiografie al uitgebreid is onderzocht, blijft deze hier buiten beschouwing. Zie Stein, *Politiek* en Keesman, *De eindeloze stad*.

17 Lecuppre-Desjardin, *Le royaume*, 284: ...*la liste demeure l'outil privilégié pour évoquer un espace, synonyme de puissance, et pour y mettre idéalement de l'ordre*.

18 Zie over de onderhandelingen tussen Maximiliaan en de Brabantse steden in 1477–1478 Damen en Overlaet, ‘Weg van de staat’.

19 Moureaux-Van Neck, ‘L’aide’; Oostindiër en Stapel, ‘Demographic shifts’.

20 Vaughan, *Philip the Good*, 260 gebaseerd op BnF, MS Français 2670 f. 66r.

21 Cuvelier, *Dénombrements*, lxii.

22 Stein, *De hertog*, 256–257; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 417–421; Maddens, *De beden*, 71.

In ieder geval was het een relatief efficiënte manier om via lokale ambtenaren inzicht te krijgen in het aantal haardsteden waarbij deze vermoedelijk de schoorstenen telden, zonder de huizen daadwerkelijk te hoeven betreden.

De invoering van de haardstedentelling in Brabant in de jaren 1430 was dus slechts in beperkte zin een innovatie maar toch verliep het proces zeker niet zonder slag of stoot. Over de verdeling van de lasten van een nieuwe zesjarige bedde voor Filips de Goede begonnen de onderhandelingen in februari 1436. De Staten waren het erover eens dat de oude lastenverdeling niet meer houdbaar was en dat er een *reformatie van den taxe* moest komen. Zij bleven echter bakkeleien over de manier waarop die verdeling dan moest worden herzien. Het waren de raadsheren van Filips die het tellen van alle *heerdsteden* in alle steden en dorpen van Brabant, suggereerden als de beste oplossing waardoor de lasten op de *redelickste, gereetste ende minst quetselickste maniere* verdeeld konden worden.<sup>23</sup> Filips de Goede trok in het hele proces het initiatief naar zich toe: in de uiteindelijke commissie die de telling uitvoerde, domineerden, precies zoals Lannoy had gesuggereerd, zijn eigen Brabantse raadsheren (vijf, de meesten van adel), en mocht de adel als tweede Staat ook nog eens twee afgevaardigden sturen.<sup>24</sup> De prelaten, die in de voorbereidende commissie nog vier leden hadden, waren formeel niet bij de uitvoering betrokken. Ook de derde Staat had geen leden in de commissie, hoewel de stadsbesturen hielpen bij de tellingen in de steden. Brussel en Leuven stuurden over en weer afgevaardigden om te assisteren bij de tellingen en een oogje in het zeil te houden.<sup>25</sup> Met name 's-Hertogenbosch protesteerde heftig tegen de gang van zaken, omdat de stad bang was dat de meierij meer zou moeten bijdragen dan in het verleden.<sup>26</sup> Filips de Goede liet zijn spierballen zien – in de persoon van zijn drossaard Jan IV van Nassau, heer van Breda – en uiteindelijk ging de stad in november 1438 ook akkoord met de nieuwe gang van zaken. In januari 1439, drie jaar na de start van de onderhandelingen over de bedde, was de haardstedentelling voor deze meierij uiteindelijk klaar.<sup>27</sup>

Het vergaren van kennis over het aantal huizen en het aantal arme huishoudens, die als een aparte categorie werd opgenomen (zie afb. 2), bezorgde de hertog een gedetailleerd fiscaal-geografisch en demografisch overzicht van het hertogdom. Ook de steden bezaten kopieën van de tellingen in hun administratie. De vier hoofdsteden en soms ook de kleinere steden bleven in de vijftiende en zestiende eeuw in ieder geval betrokken bij latere haardstedentellingen.<sup>28</sup> De vorst kon deze gedetailleerde overzichten uitbuiten door voormalige hele of gedeeltelijke vrijstellingen, voor bijvoorbeeld de heerlijke steden en kloosters, op te heffen en een integraal fiscaal beleid te voeren. Met andere woorden, de haardstedentellingen waren een uiterst geschikt administratief middel om niet alleen structureel de belastinginkomsten te verhogen maar ook vorm te geven aan het territorium als politiek-fiscale ruimte. De premoderne staat was in feite gedeeltelijk blind, zoals de antropoloog en politiek wetenschapper James C. Scott heeft betoogd, en wist eigenlijk heel weinig van zijn onderdanen. Haardstedentellingen waren een poging om de samenleving letterlijk leesbaar te maken in een tijd voordat er kaarten beschikbaar waren.<sup>29</sup>

De haardstedentellingen hadden nog een ander effect van territorialisering op een lager niveau. De besturen van de grote steden gingen er namelijk toe over om deze in wijken op te delen om de repartitie en inzameling van de bedde in goede banen te leiden. In Antwerpen was er bij de haardstedentelling van 1480 voor het eerst een opsomming opgenomen van twaalf wijken, allemaal genummerd en uitgebreid beschreven in deze trant:

In den elfsten wyck, beghinnende in die Keysterstrate, den Coudenberch, den Padden-gracht, tSinte-Jacobstraetken, tgeheel Kypdorp ende van der Keysterstraten totter Langer Nyeustraten (....).<sup>30</sup>

Het ging in Antwerpen dus voornamelijk om een fysieke beschrijving van de straten die tezamen een wijk vormden, waar de commissarissen letterlijk doorheen hadden gelopen.<sup>31</sup> Iets soortgelijks gebeurde in Brussel in 1496. Toen werd een nauwkeurige geografische omschrijving van iedere wijk opgenomen waarbij tellingen werden verricht van het aantal bewoonde huizen, het aantal onbewoonde huizen en het aantal door armen bewoonde huizen.<sup>32</sup> Deze wijkindeling bouwde voort op een oudere uit 1453, toen in 21 genummerde wijken twee wijkmeesters in dienst van de stad werden aangesteld die moesten toezien op brandpreventie en handhaving van de openbare orde. In 1496 verdubbelde het aantal wijken van 21 naar 41, die nu een eigen naam kregen. De wijken werden geleid door honderdmannen – verwijzend naar het potentiële aantal weerbare mannen in de wijk – die net als de wijkmeesters openbare taken kregen. Later in de zestiende eeuw werden de 41 wijken nog eens onderverdeeld in drie kwartieren rond drie grote marktpleinen, waar de weerbare mannen eenvoudig konden worden opgeroepen. Met andere woorden: de haardstedentellingen hadden niet alleen gevolgen voor de inrichting en perceptie van het hertogdom als territorium, maar versterkten ook de ruimtelijke structuur in de stad. Dat vergemakkelijkte het verzamelen van fiscale middelen en de militaire mobilisatie van de stad door de vorst.<sup>33</sup>

## Stedenbonden

1312 was een belangrijk jaar in de geschiedenis van het hertogdom Brabant en in die van het koninkrijk Castilië. In Brabant overleed hertog Jan II en in Castilië koning Fernando IV. In beide vorstendommen was de troonopvolger minderjarig en loerden concurrenten op de vacante troon. Een *hermandad* in Castilië en een regentschapsraad in Brabant sprongen in het machtsvacuüm. In beide gevallen zochten de steden en de adel toenadering tot elkaar, wat resulteerde in een politieke alliantie. In Brabant werd de samenwerking letterlijk bezegeld in een belangrijk document, het Charter van Kortenberg, dat in de veertiende eeuw nog verschillende keren zou worden bevestigd. Het vormde de basis van een ware constitutionele traditie, die zich overigens in Castilië niet zou ontwikkelen.<sup>34</sup>

23 Ansems, *Luyster van Brabant*, 107.

24 '(...) het zou in het voordeel van hertog zijn om twee aanzienlijke en waardige ridders te benoemen, in het land geboren, om het verzoek voor het heffen van de belastingen aan de Staten voor te leggen, en om die te innen zodat er een goede en accurate rekening (*compte*) kan worden opgesteld'. Vaughan, *Philip the Good*, 261. Overigens vermeldt hij verderop (niet vertaald door Vaughan) dat dit zou moeten gebeuren in ieder ander land 'opdat de mensen het aangenamer zouden hebben' (*affin que le peuple l'eust plus agréable*). Met andere woorden: het zou ook in het voordeel van de onderdanen zijn. BnF, MS Français 2670 f. 66r.

25 Cuvelier, *Dénombrements*, cii-ciii.

26 Van der Loo, 'Beden en Blijde Inkomste'.

27 Cuvelier, *Dénombrements*, cviii.

28 Cuvelier, *Dénombrements*, clxviii (1480), cxix (1492), ccxiii-ccxxv (1496), ccxlviii (1526). Zie voor de haardstedentellingen tussen 1437 en 1526 de stukken aanwezig in FA, Ancien Régime Archief, inv.nrs. PK 2548–2552, 2558, 2568.

29 Scott, *Seeing*, 2 ook geciteerd door Elden, *The Birth*, 325.

30 Génard, 'De haardtellingen', 186.

31 De wijkindeling ging terug op een oudere indeling en diende zowel fiscale en militaire doeleinden. Kint, 'Community of commerce', 130–131.

32 Cuvelier, *Dénombrements*, ccxxv, 219–292. Vannieuwenhuize, *Brussel*, 116–129.

33 Vgl. Vannieuwenhuize, *Brussel*, 134 die dit anders ziet. Hij beschouwt alleen de stadsomwallingen als reële grenzen en als 'continue, stabiele en visuele onderbreking in het landschap'. Wijken en kwartieren waren eerder 'poreuze entiteiten' en 'kunstmatige creaties' van het stadsbestuur van Brussel die pas op termijn 'ingang vonden in de hoofden van de bevolking'.

34 Blockmans, *Medezeggenschap*, 105–109; Asenjo, 'Ciudades y hermandades', 144.



Het is een bekend politiek fenomeen in heel premodern Europa: steden die een onderlinge alliantie sloten en daarbij afspraken maakten om het een en ander te regelen, los en onafhankelijk van vorstelijk of ander gezag. Dergelijke allianties werden vastgelegd in onderlinge bezegelde verdragen. Waren deze verdragen nu een techniek die het territorium structureerde op basis van het stedelijk netwerk? In Brabant werden er in de periode 1261–1439 ten minste tien van dergelijke allianties tussen steden gesloten. Het ging om maximaal zo'n vijftig steden die zich aansloten maar normaliter waren het er veel minder. De verbonden waren overigens niet gericht tegen de vorst maar tegen zijn omgeving, de raadsheren die hun zakken vulden met het geld dat de onderdanen hadden opgebracht. Alleen in 1420–1421 kwam de vorst, Jan IV van Brabant (1403–1427), wel in beeld als probleem en werd hij daadwerkelijk tijdelijk vervangen door zijn broer Filips van Sint-Pol (1403–1430) als ruwaard.<sup>35</sup> Bovendien waren de bonden gebaseerd op reeds bestaande banden en waren ze van relatief korte duur. Het zou dan ook verkeerd zijn om de stedenbonden te beschouwen als een vorm van onderlinge burgerlijke solidariteit tegenover de vorst en/of de adel, laat staan als politieke structuren die een soort proto-republikeins alternatief boden tegenover de vorst.<sup>36</sup> Zo is het opvallend dat in veel allianties de steden nauw samenwerkten met de adel. Dat is te verklaren uit het feit dat vele edelen ook in de steden woonden, al was het maar omdat het poorterschap fiscale en juridische voordelen opleverde. Natuurlijk waren de horizontale banden tussen de steden wel belangrijk om bepaalde zaken – met name op het militaire en juridische vlak – onderling goed te regelen.

Stedenbonden waren zeker niet uniek voor Brabant en kwamen in alle Nederlandse vorstendommen en elders in Europa voor, zoals het voorbeeld uit Castilië liet zien. Duncan Hardy heeft voor het Duitse Rijk de stedenbonden bestempeld als een typisch kenmerk van wat hij de associatieve politieke cultuur aldaar noemt. Allianties werden gekenmerkt door het regelen van met name juridische en militaire zaken door middel van wederzijdse bijstand en het gebruik van mediators of gerechtshoven voor het oplossen van onderlinge conflicten. Zij werden aangegaan door middel van eedaflegging en bevestigd via meer duurzame legale middelen zoals bezegelde oorkonden. In de verdragen werden heel duidelijk de parameters gespecificeerd waarbinnen het verbond kon worden geactiveerd. Vaak werden ook bepaalde derde partijen specifiek buitengesloten van eventuele gerichte acties. Hardy constateert bovendien dat de politieke actoren die deze associaties aangingen, doorgaans geen netjes afgebakende territoria met gesloten grenzen vormden. Het ging niet alleen om steden maar ook om andere politieke spelers, zoals prelaten, edelen en vorsten, 'wier autoriteit berustte op een gefragmenteerde agglomeratie van rechten, bezittingen en inkomsten.'<sup>37</sup>

Een analyse van de Brabantse unie van 1415 bevestigt Hardy's bevindingen. De plotse linge dood van hertog Antoon van Bourgondië (1384–1415) op het slagveld van Azincourt op 25 oktober noopte de steden tot actie over te gaan. Er was namelijk alleen een minderjarige troonopvolger, Jan IV, beschikbaar – overigens niet de eerste keer in de geschiedenis van het hertogdom – en de Staten kregen via de instelling van een regentschapsraad verregaande invloed op het landsbeleid.<sup>38</sup> Al op 4 november vaardigden de drie Staten een acte<sup>39</sup> uit waarin zij elkaar onderlinge 'trouw ende vriendschap' beloofden om te voorkomen dat 'ranceur, twist ende discort' de kop op zouden steken en om 'eeuwelijck ongescheyden ende ongesundert te gader te blijven in vriendschap, trouwen ende eendrachtigheden.' De eenheid van de deelnemers stond dus voorop en daarom zwoeren alle deelnemers op de heiligen dat zij elkaar bij zouden staan met lijf en goed als een van hen of 'aan den lande commere toequame.' Zij zouden elkaars privileges verder beschermen en ieder die tegen het verbond zou ingaan, zou worden gearresteerd met lijf en goed en zou zijn verdere leven

zonder aflat blijven, als de geestelijken zich daarmee tenminste konden verenigen. Ter bevestiging van alle afspraken hingen alle deelnemers – 12 prelaten, 82 edelen en 16 stadsbesturen (in naam van de andere steden en vrijheden) – hun zegel aan de akte.

Ook al was het deelnemersveld zeker niet puur stedelijk, dit type verdrag is doortrokken van het discours van de stedelijke elite: de nadruk ligt op de voortgang van de handel en de eenheid onder de ondertekenaars, die in feite een uitbreiding betekende van de *pax urbana*, de vrede van de stedelijke commune, inclusief de belofte om elkaar niet te beschadigen.<sup>40</sup> Zodra de positie van de vorst weer was hersteld – of in dit geval bij het bereiken van zijn meerderjarigheid – verdween de bond weer. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werd de stedenbond in Brabant echter niet meer geactiveerd, terwijl er toch genoeg crisissen waren om hem weer in het leven te roepen. Een mogelijke verklaring is gelegen in de verdere institutionalisering van het overleg van steden en Staten tijdens de Bourgondische periode. Tegelijkertijd ontwikkelden de Bourgondische hertogen een sterker gezag dan hun voorgangers om de orde te handhaven.

De Bourgondische expansie leidde overigens elders wel tot de vorming van allianties. In 1473–1474 vormde zich een bond in het gebied van de Bovenrijn waarbij verschillende steden (Straatsburg, Bazel, Colmar en Sélestat), bisschoppen (Straatsburg en Bazel) en vorsten (Württemberg) betrokken waren en waarbij zich later nog andere steden uit de Elzas en vorsten aansloten. De alliantie gold voor een periode van tien jaar en was specifiek gericht tegen Karel de Stoute (1433–1477).<sup>41</sup> In Vlaanderen leidde het optreden van aarts-hertog Maximiliaan van Habsburg (1459–1519) in de periode 1483–1488 tot de vorming van een regentschapsraad waarin ook edelen zetelden, maar niet tot een daadwerkelijke stedenbond. In 1488 kristalliseerde de samenwerking van de steden wel verder uit tot een unie tussen de Statencolleges van vijf verschillende gewesten, te weten Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Zeeland en Namen. Ook hierin keerden de principes van bescherming van lokale en gewestelijke privileges en het borgen van de economische belangen van de steden en de gewesten terug. Als politieke techniek had de stedenbond zich dus verbreed naar een bond van Statencolleges waarop tijdens de Opstand zou worden teruggegrepen.<sup>42</sup> De stedenbonden drukten dus een groot stempel op de perceptie van het territorium die doorwerkte nadat zij allang verdwenen waren.

## Stedenlijsten

De politieke samenwerking tussen de steden vond natuurlijk niet alleen plaats in de vorm van stedenbonden. De Staten van Brabant waren een georganiseerd platform waarbinnen samenwerking tussen steden en eventueel met de eerste en tweede stand op een geregelde basis vorm kreeg. Voor het bijeenroepen van de vergaderingen van de Staten stelde de vorstelijke administratie lijsten op om de convocatiebrieven op een efficiënte manier te laten bezorgen. De verschillende lijsten uit de vijftiende eeuw die zijn overgeleverd, waren *grosso modo* hetzelfde van opzet, namelijk geordend volgens de bestuurlijk-geografische

35 Haemers, 'L'union', 299; Stein, *De hertog*, 80.

36 Hardy, *Associative political culture*, 94–96.

37 Hardy, *Associative political culture*, 119–121.

38 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 281–282.

39 Ansems, *Luyster van Brabant*, 17–19.

40 Haemers, 'L'union', 301.

41 Vaughan, *Charles the Bold*, 274–279; Hardy, *Associative political culture*, 225–231; Rückert, 'Die Grafen'.

42 Haemers, *De strijd*; Blockmans, 'Medieval Roots', 239–244.



indeling van het hertogdom in vijf of zes historische districten of meierijen op volgorde van anciënniteit, beginnend met het vroegere graafschap Leuven en eindigend met Waals Brabant als laatste. Er zit dus eigenlijk een soort kaartbeeld achter, ook al kwam deze indeling vooral voort uit pragmatische overwegingen: boden konden zo gemakkelijk de brieven in een bepaalde administratieve eenheid of meierij bezorgen.<sup>43</sup>

Dergelijke opsommingen van prelaten, edelen en steden, gevat in kolommen, vervangen de lijnen en de grafische aanduidingen waaraan wij zo gewend zijn op cartografische voorstellingen. Belangrijk om te vermelden is dat zeker niet alle 127 steden en vrijheden van Brabant een oproep kregen voor de vergaderingen van de Staten.<sup>44</sup> De convocatielijsten maken een duidelijk onderscheid tussen steden en vrijheden; van beide categorieën worden er doorgaans niet meer dan drieëntwintig genoemd. Er is wel een zekere hiërarchie in de lijsten te onderscheiden. In de overgeleverde lijst van 1406 worden voor ieder district de hoofdsteden – Leuven, Brussel, Tienen, 's-Hertogenbosch, Antwerpen, Nijvel – het eerst genoemd, gevolgd door de andere steden (*oppida* in het Latijn), dan de vrijheden (*franchisie*). Dit sloot aan bij een traditie uit de dertiende eeuw waarbij zeven steden vaak samen werden genoemd wanneer ze privileges van de hertog kregen.<sup>45</sup> Het district van Zoutleeuw, de zevende stad, vormde in de vijftiende eeuw geen apart district meer maar werd onder Tienen gerekend. Op hun beurt verloren Tienen en Nijvel hun aparte rol toen deze districten door de Bourgondische hertog Filips de Goede werden samengevoegd met die van Leuven en Brussel.<sup>46</sup>

Hiërarchie speelde ook een rol in de volgorde waarin de andere steden en vrijheden werden genoemd. In de lijst van 1406 tellen de districten van Antwerpen en Tienen bijvoorbeeld maar liefst zes steden, altijd in dezelfde volgorde. In Antwerpen zijn dat na de hoofdstad: Lier, Herentals, Bergen op Zoom, Steenberg en Breda. Mogelijk was deze volgorde ingegeven door het feit dat de eerste twee steden hertogelijke steden waren en de laatste drie zogenoemde heerlijke steden. Hoewel Steenberg in demografisch opzicht veel kleiner was dan de als laatste genoemde stad Breda, stond de stad er toch voor omdat de heerlijke macht er werd gedeeld door de heren van Breda en Bergen op Zoom.

De opgelijste steden staan ook allemaal in de opsomming van 26 versterkte steden van de Florentijnse koopman en geschiedschrijver Ludovico Guiccardini uit 1565.<sup>47</sup> Steden waren niet alleen agglomeraties met bepaalde privileges, al dan niet vastgelegd in het stadsrecht, maar waren ook belangrijk in militair opzicht. Maastricht komt zowel op de lijst van Guiccardini voor als op de convocatielijst van 1464 en ook op andere vorstelijke lijsten (zie hieronder).<sup>48</sup> De heerlijke macht in de stad werd sinds het begin van de dertiende eeuw gedeeld door de hertog van Brabant en de bisschop van Luik.<sup>49</sup> Maastricht was ook de enige stad naast de zeven hoofdsteden die een originele kopie van het charter van de Blijde Inkomst verwierf bij het aantreden van een nieuwe hertog in de vijftiende eeuw.<sup>50</sup> Dit geeft aan dat de stad een volwaardig geaccepteerd lid was van het stedelijk politieke netwerk van Brabant. Het wekt dan ook geen verbazing dat Maastricht naast de vier hoofdsteden van Brabant op de eerste cartografische representatie van Brabant van circa 1536, gemaakt door broeder Gillis van der Hecken in het klooster Zevenborren, een onderscheidende kleur (roze) heeft gekregen (afb. 3).<sup>51</sup>

43 Zie uitgebreid Damen, 'Prelaten'.

44 Steurs, 'Les franchises'.

45 Avonds, *Brabant*, 205–206; Van Uytven, 'Aspecten', 7, 44; Van Uytven, 'Standenprivileges', 419.

46 Coppens, 'Meierijen', 627–629.

47 Guiccardini, *Beschryvinghe*, 48; Van Uytven 'Aspecten', 6–7. De lijst is identiek aan 23 steden opgesomd in de convocatielijst van 1489, met daarnaast Maastricht, Megen en Graven.

48 Damen, 'Prelaten', nr. [652]; Van Uytven, 'Aspecten', 52–53; IJsewijn, 'Henricus de Oesterwijck', 13, 18.

49 Yttrebrouck, *Le gouvernement*, 62. Dit wordt ook vermeld door Calvete de Estrella, *El felicissimo viaje*, 558.

50 Vrancken, *Blijde Inkomsten*, 124.

51 Boffa, 'La première carte', 97. Zie het handschrift in KBR, MS 2088–2098 f. 87v en de vermelding van alle vermelde toponiemen op <https://hertogdombrabant.nl>.

Dergelijke lijsten van steden kwamen ook in een ander deel van het vorstelijke apparaat tot stand. Zo zijn er in diverse heraldische handboeken of compendia stedenlijsten te vinden. Het was aantrekkelijk voor herauten, de middeleeuwse lijstjesopstellers bij uitstek, om dit soort opsommingen op te nemen, zeker als ze gekoppeld konden worden aan heraldische voorstellingen. Terwijl in zulke lijsten het koninkrijk Frankrijk tot niet meer dan 95 *bonnes villes* komt, tellen de Bourgondische landen niet minder dan 153 *villes closes* of *villes fermés*, oftewel versterkte steden.<sup>52</sup> De Brabantse lijst is overgeleverd in ten minste drie kopieën uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw, te vinden in zogenoemde herautencompendia (zie Tabel 1).<sup>53</sup> De lijst voor de Bourgondische landen is geordend op vorstendom of heerlijkheid, 22 in totaal, waarbij de gebruikelijke volgorde uit de opsomming van titels uit hertogelijke oorkonden is overgenomen: eerst natuurlijk het hertogdom Bourgondië, dan volgen Brabant, Limburg, Vlaanderen, Artesië, et cetera. (zie afb. 4). Omdat Brabant is opgenomen maar het hertogdom Luxemburg in de lijst ontbreekt, moet het origineel wel opgesteld zijn na 1442 maar voor 1467, omdat Karel de Stoute het hertogdom pas in dat jaar in zijn titulatuur integreerde. In het Parijse manuscript wordt de lijst in ieder geval toegeschreven aan de periode waarin Filips de Goede heerste over de Nederlanden.<sup>54</sup>

Tabel 1. Brabantse steden in diverse lijsten uit de vijftiende eeuw

	Convocatielijsten vijftiende eeuw	Herautenlijsten vijftiende eeuw	Wapenboek Gorrevod circa 1430–1450
Aarschot	S	X	X
Antwerpen	S	X	X
Bergen op Zoom	S	X	X
Breda	S	X	X
Brussel	S	X	X
Diest	S	X	X
Eigenbrakel	V	X	
Eindhoven	S/V		
Geldenaken	S		X
Gembloers	S	X	
(Graven)	V	X	
Halen	S	X	X
Hannuit	S	X	X
Helmond	S/V		
Herentals	S	X	X
's-Hertogenbosch	S	X	X
Landen	S	X	X
Leuven	S	X	X
Lier	S	X	X
Maastricht	S	X	X
Nijvel	S		X
Steenbergen	S	X	X
Tienen	S	X	X
Turnhout	S/V	X	X
(Waver)	V	X	X
Vilvoorde	S	X	X
Zichem	S		X
Zoutleeuw	S	X	X

**S:** genoemd als stad; **V:** genoemd als vrijheid

**Bronnen:** Convocatielijsten: Damen, 'Prelaten'; Herautenlijsten: BL Ms add 26700; BnF MS Français 1968; CC, MS Chiflet 78; Wapenboek Gorrevod: KBR, MS II 6563 f. 197–200.

<p>+ <b>D</b>ebonne      Saine pons      Carassoine      Allet      Aviceps      Saine piquant      Castres      Alleby      lauant</p>	<p>Enhent-Declaration des noms des villes      dosee que mon seigneur le duc Charles de      bourgoigne a en ses pays et seignourie      Et pmes en la duchie de bourgoigne</p>	<p>En la duchie de brabant</p>
<p>+ <b>T</b>oulouse      Fiedlx      Conserians      Cönnige      Terbe      Pämeres      laubers</p>	<p><b>O</b>rgon      Anchin . are      Challon sur la      seine . are      Beaume      amuz      le mont se bmeut      Suvp      Charsthal      Flamigny      Semur      Monchu      Aussi le franc      Aussi le seigneur      Saine ichan de loue      a rubeau      Pontallur      sur foune      Beze      Sault le duc      Gaucp      Chastillon      Pessy      Noyers      Verzy      Sulliers      Thoulon sur aior      Saultieux      Mous<sup>le</sup> le duc a cause de la      duchie de bourg<sup>le</sup> porte en      ses armes d'or et de sur a dne l'indie      l'ordure de geules Et orie en</p>	<p><b>L</b>ouman      bruxelles      Ganders      Gof le duc      lieve      Nouvelle      Remblois      Tielmout autrement      nome Tieme      Diest      Axfot      hallen      Viluorde      a rache      Breda      Harental      Vars      Veugues sur le zoy      Steenbergh      Tournout      Lyon      Exane</p>
<p>de la marche de bourgoigne</p>	<p><b>M</b>ances      Wancs      Tughier      Leon      Sambre      Saut mallo      Fignes      Cornuaille      Dol</p>	<p><b>L</b>andene haur      a roudie s<sup>le</sup> le duc porte en ses      armes come duc de brabant      de sable a vng loy dor arme      de geulles Et orie en son cry      d'armes louman au riche duc</p>
<p>de la marche      de picardie</p>	<p><b>F</b>lancus      Corbie      Tucenne      Aras      Touenay</p>	<p><b>C</b>hastillon au noble duc</p>
<p><b>C</b>ome ny<sup>xx</sup> et xv. Cites / son cry d'armes  <b>C</b> dont il en pa . xv.  <b>C</b> archueschies .</p>		

4. Lijst van Brabantse steden met beschrijving van het wapen en de stijdkreet van de hertog van Brabant, ca. 1470. CC, MS Chiflet 78 fol. 19v.

52 Zie voor Frankrijk ook Dauphant, *Le royaume*, 152–157 die zich onder andere ook baseert op BnF MS Français 1968.

53 CC, MS Chiflet 78 fol. 19v (raadpleegbaar via <https://memoirevive.besancon.fr/ark:/48565/xbwj0hkm413v>) wordt gedateerd rond 1470. BL Ms add 26700 wordt gedateerd begin zestiende eeuw en zou zijn opgesteld door een heraut in dienst van Filips de Schone. BnF MS Français 1968 (raadpleegbaar via <ark:/12148/btv1b9059917v>) wordt gedateerd tweede helft vijftiende eeuw. Zie over het type handschriften Hiltmann, *Heraldscompendien*, 142–146.

54 BnF MS Français 1968 f. 155v.

Aan de hand van de spelling wordt direct duidelijk dat de originele lijst vervaardigd is door een Franstalige heraut of klerk: hij vermeldt niet alleen de Franstalige namen voor diverse steden (*Louvain, Handvers, Boisleduc, Bergues sur le Zom*), maar hij weet zich ook niet goed raad met een aantal Dietstalige namen die fonetisch worden opgeschreven (*Arscot, Maestric, Tournout*, zie afb. 4). De specifieke aanduiding in alle drie de handschriften dat *Tiellemont aultrement nommé Tienne*, dus dat *Tiellemont*, de Franse aanduiding voor Tienen, ook wel *Tienne* wordt genoemd, duidt op een zelfde herkomst. Mogelijk verwijst de plaats *Vars* naar Waver. In twee manuscripten wordt *Sevenberghe* opgevoerd in plaats van Steenberghe zoals correct in het MS Chiflet staat vermeld; Zevenbergen verschijnt nooit in de lijsten van Brabantse steden.

De opstellers van de lijsten noemen voor ieder vorstendom eerst de steden, waarna wordt afgesloten met de beschrijving van het wapenschild van het vorstendom (alleen in het manuscript uit de British Library met een daadwerkelijke afbeelding) en de bijbehorende historische wapenspreuk, in het geval van Brabant, *Louvain au riche duc* (afb. 4).<sup>55</sup> Hier verwijst de wapenkreet naar een historisch deel van het territorium dat een speciale plaats inneemt voor de dynastie: voor Brabant werd 'de machtige hertog' (*riche* in deze context) aan Leuven gelieerd, verwijzend naar het gelijknamige graafschap dat de basis vormde voor het latere hertogdom. Ook wapenkreten van andere vorsten waren vaak verbonden met het territorium. Het kon bijvoorbeeld gaan om het benoemen van het vorstendom zelf (*Bourgogne!*), de heraldische beschrijving ervan (*Flandre au lion!*), of de relatie met een beroemd wapenfeit (*Limbourg à celui qui l'a conquis!*).<sup>56</sup>



5. Zeven Brabantse stadspoorten met wapenschilden. ARA, Inventarissen Tweede Afdeling, inv.nr. 66 fol. 47r.

Door middel van de wapenkreet worden de steden nauw verbonden met het vorstendom, in het geval van Brabant zelfs met zijn oude historische kern. Dit onderstreept nog eens het samengestelde karakter van de Bourgondische personele unie, hier niet alleen opgevoerd als een unie van steden en een unie van vorstendommen maar direct daaraan verbonden als een unie van heraldische tekens met daaraan verbonden wapenkreten die teruggaan op de dynastieën die in vroeger tijden over de vorstendommen heersten. In verband met de Brabantse titulatuur is ook Lotharingen apart opgenomen, compleet met eigen wapenschild. Maar daar stuit de heraut op een probleem want welke steden waren hier nu gelegen? De oplossing: *Et au regard des villes qui sont en la duchie de Loteric il en y a aucunes sy dedens declarées.*<sup>57</sup> Met andere woorden: de steden in Lotharingen zijn hier al elders opgenomen, namelijk onder Brabant.

In totaal komt de Brabantse lijst op 21 tot 23 steden, een vergelijkbaar aantal dus als in de convocatielijsten voor de Staten van Brabant (zie Tabel 1). Alleen worden Turnhout en Graven/Grez daarin doorgaans geschaard onder de vrijheden en hier dus onder de steden. Verder ontbreken Zichem, Helmond en Eindhoven juist in het overzicht maar is Maastricht weer wel opgenomen. In de steden had de vorst zijn belangrijkste residenties en daar werd de grootste welvaart en rijkdom gecreëerd, ook al woonde daar slechts een derde deel van de bevolking. Dit stedenlandschap werd vervolgens weerspiegeld in deze door herauten opgestelde lijsten, die zich niet meer beperkten tot de heraldiek van koningen, hertogen, graven, baanderheren en ridders. Het is deze perceptie van een sterk verstedelijkt Brabant en in een groter verband de Bourgondische landen, die in deze lijsten aan de latere kaart met stipjes voorafgaat.

## Stedelijke heraldiek

De haardstedentellingen en de stedenlijsten werden opgesteld vanuit het centrum van de macht, met name door het personeel van de vorstelijke kanselarij en de hofhouding. Uit de inleiding van dit artikel werd al duidelijk hoe in Antwerpen historiografie en heraldiek de perceptie van de relatie van de stad met het hertogdom bepaalden. Heraldiek was in ieder geval van onschatbare invloed op de waarneming door gewone mensen van stad en territorium. Het wapen van de stad werd immers niet alleen gebruikt op wassen zegels om documenten van de stad te waarmerken – een duidelijke uitdrukking van stedelijke autonomie – maar was overal in de publieke ruimte te zien, bijvoorbeeld op de stedelijke gebouwen en op de kledij van de stedelijke functionarissen, zoals bijvoorbeeld stadsboden. Op deze wijze werd niet alleen de stedelijke bevolking maar werden ook diegenen die de stad betraden en met wie de stad communiceerde, keer op keer geconfronteerd met het symbool van de stad en werden zij bewust gemaakt van de overgang naar de stedelijke ruimte.<sup>58</sup> Tijdgenoten identificeerden het wapen dan ook direct met de stad, zoals mooi is verbeeld in de miniatuur in de inventaris die Adriaan van der Ee in 1438 van de Brabantse

55 De beschrijving van het wapenschild en de wapenkreet ontbreekt in BnF, MS Français 1968.

56 Hablot, 'Cris de guerre et d'armes'. Het verhaal van de Limburgse wapenkreet is opgetekend in het derde kwart van de veertiende eeuw door de abt van Saint-Bertin bij Saint-Omer. Hertog Jan I zou na de slag bij Woeringen in 1288 zijn wapenkreet hebben veranderd in *Limbourg à celui qui l'a conquis!*, oftewel 'Limburg aan degene die het heeft veroverd!' Zie Jan van Heelu, *Rijmkroniek*, xxxvi. Ik heb geen bewijs dat deze wapenkreet ooit echt is gebruikt door de Brabantse hertogen. Sterker nog, in vijftiende-eeuwse bronnen, waaronder de hier besproken lijsten, blijkt de oude wapenkreet nog steeds springlevend.

57 CC, MS Chiflet 78, f. 8r; BnF, MS 1968 f. 156v. Zie hierover ook Lecuppre-Desjardin, *Le royaume*, 281.

58 Damen en Meer, 'Heraldry and Territory'.



charters maakte. De miniaturist slaagde erin om in een minuscule ruimte zeven stadspoorten met de wapenschilden van de zeven goede steden van Brabant af te beelden (afb. 5).<sup>59</sup> Het was de ultieme verbeelding van stedelijk Brabant, of althans van de grote politieke spelers onder de Brabantse steden. Het is tevens één van de vroegste afbeeldingen waarop we de Brabantse stadswapens in kleur kunnen aanschouwen.

Ook de banieren gedragen tijdens militaire expedities waaraan de steden deelnamen, waren gesierd met stadswapens. De banieren werden oorspronkelijk door adellijke legerleiders gedragen als herkenningspunten voor medestrijders. De stedelijke militaties namen dit gebruik over; in Brabant kennen we de vroegste voorbeelden uit de eerste decennia van de vijftiende eeuw. Hieruit blijkt ook duidelijk dat de steden door middel van hun banier hun eigen autonomie wilden uitstralen en laten zien dat zij een steentje bijdroegen aan het vorstelijk leger. Een Brabantse chroniqueur verhaalt hoe tijdens de belegering van 's-Gravenbrakel in 1426 een vinger van de banierdrager van Brussel werd afgeschoten. Hij weigerde echter de banier neer te leggen en beval zijn neef Simon van Ophem om het banier over te nemen, die bleef staan met de banier 'soe langhe die storm geduerde daer'.<sup>60</sup> Stedelijke vaandels prijkten ook op de stadspoorten en fungeerden naast trompetgeschal als waarschuwingmiddel voor de verdediging van de stad.<sup>61</sup> In 1469 werd een ijzeren vaandel van maar liefst 189 *pont* (circa 79,3 kg) geplaatst op de Leuvense Grote Toren bij de Brusselse poort, versierd met het wapen van Leuven. In 1507 kwamen daar twee vaandels bij in de Leuvense kleuren rood en wit, waarmee de torenwachter kon waarschuwen als er gevaar dreigde wanneer 'eenich volck van buyten herwerths ane compt'.<sup>62</sup> Het wapen representeerde de stad en de inwoners konden zich in sterke mate met dat wapen vereenzelvigen.

Het wapen verleende de stad en haar inwoners een sterke identiteit. Het is bijna zoals tegenwoordig het wapen van voetbalclubs letterlijk wordt gedragen door de supporters en via merchandise door vele anderen. Niet alleen voetbalclubs ontlenen hun emblemen en kleuren vaak aan middeleeuwse stadswapens; ook tijdens allerhande festiviteiten (denk aan carnaval) worden de heraldische kleuren van de stad nog steeds gebruikt. Daarnaast zijn gemeentebesturen grootverbruikers van heraldiek: uit een recent overzicht van gemeentelogo's in Nederland blijkt bijna de helft een connectie heeft met heraldiek. Zij zijn namelijk het best herkenbaar omdat ze eenduidig het symbool van de stad of gemeente communiceren dat al eeuwenlang in gebruik is.<sup>63</sup> Gemeenten steken hier veel geld in omdat het cruciaal is om de juiste *corporate identity* uit te stralen.

Stadswapens en -zegels waren niet statisch maar evolueerden in de loop van de tijd. Blijkbaar vond de stad op een bepaald moment dat het echt anders moest en dat het beeld niet meer voldeed. Toch waren deze veranderingen niet, zoals bij vorstelijke persoonlijke zegels, ingegeven door het feit dat er een nieuw stadsbestuur aantrad: het stadszegel representeerde de onveranderlijke stedelijke gemeenschap (*communitas*). Het zegel gaf de stad de mogelijkheid om als een gemeenschap te handelen en zich als zodanig te definiëren en te representeren.<sup>64</sup> De evolutie van stadswapens is echter niet altijd even gemakkelijk te volgen omdat lang niet al het materiaal bewaard is gebleven. Bovendien verschilde het zegel waarmee steden hun documenten bekrachtigden, vaak van het wapen waarmee steden zich later afficheerden. Bedos-Rezak heeft in een analyse van de Franse stadszegels vastgesteld dat deze gedomineerd worden door een typisch element uit de ontstaansgeschiedenis van de stad of uit de stedelijke topografie. Daarbij maakt zij onder andere onderscheid tussen de verbeelding van de stad als een heilige ruimte (met afbeeldingen van de lokale beschermheilige of een belangrijke kerk), als een gebouwde ruimte (met een brug,

poort, stadsmuur, stadhuis), als een militaire ruimte (kantelen, kastelen) of als een economische ruimte (schepen, vissen). Zegels werden zo stadsporetten die in meer of mindere mate realistisch of idealistisch waren maar in ieder geval het beeld van de stad als de perfecte ruimte moesten uitstralen.<sup>65</sup>

Ook in de Brabantse stadszegels zijn deze kenmerken terug te zien. In de dertiende eeuw gebruikten vrijwel alle in Tabel 1 genoemde steden een stadszegel. Raymond van Uytven merkte al op dat het ultieme symbool van stedelijke autonomie, het stadhuis, op de zegels ontbreekt. Dat komt waarschijnlijk omdat tegen het einde van de veertiende eeuw de meeste zegels wel waren uitontwikkeld terwijl pas vanaf toen de karakteristieke monumentale stadhuizen in het straatbeeld verschenen. Een belangrijke uitzondering is het zegel van Vilvoorde, dat al sinds 1266 een afbeelding van het stadhuis voerde.<sup>66</sup> Op het zegel van Leuven uit de veertiende eeuw is een kerk afgebeeld met centraal, op de plaats van de toegangsdeur, het wapen van de stad.<sup>67</sup> In 1262 was hier nog gewoon de deur te zien.<sup>68</sup> In 1460 is het wapen van de stad echter onder de kerk geplaatst met daarboven de beeltenis van Petrus, de beschermheilige van de stad. Dat zou zo blijven tot in de zestiende eeuw.<sup>69</sup> Petrus krijgt hier letterlijk de plaats van het helmteken dat op vorstelijke en adellijke zegels is te zien. Tegelijkertijd is het wellicht symbolisch dat het wapen van de stad de kerk letterlijk draagt en niet als een soort stempel erop is gezet. Ook de Leuvense Sint-Pieterskerk had een belangrijke stedelijke civiele functie: in de toren lag tot 1499 het archief van de stad opgeslagen, en in de jaren 1355–1361 waren daar zelfs de hertogelijke charters van Brabant ondergebracht.<sup>70</sup>

Het Leuvense wapen (in rood een dwarsbalk van zilver; op het zegel waren de kleuren natuurlijk niet zichtbaar) had een veel abstractere vorm. Terwijl de kerk kon duiden op eender welke Brabantse kerk en niet alleen de Leuvense Pieterskerk, was dit abstracte wapen universeler herkenbaar bij een groot publiek. Daarbij kwam dat het wapen ook nog eens direct verwees naar het aloude graafschap Leuven en het hertogdom Neder-Lotharingen – althans zoals het sinds de tweede helft van de veertiende eeuw in wapenboeken zoals *Gelre* en *Bellenville* werd afgebeeld – en daarmee een bredere territoriale betekenis had.<sup>71</sup> Het Leuvense wapen bleek zelfs nog universeler. Toen Maximiliaan van Habsburg op 10 augustus 1477 op doorreis van Maastricht naar Brugge in Leuven verbleef, concludeerde hij bij het betreden van het stadhuis dat het wapen van de stad hetzelfde was als dat van

59 Laurent, 'L'inventaire'; Van Uytven, 'Brusselse stadselementen', 135; idem, 'Flämische Belfriede', 146.

60 Bormans ed., *De Brabantsche yeesten*, cap. CXXIII.

61 In 1363 werden er in Leuven twee beschilderde vaandels geplaatst op de Wolfspoort, in 1383 nog eens twee op de Proefstraatpoort. In 1446 werd er aan de buitengevel van de Mechelse poort een vergulde *grate leeu* van steen (het symbool van het hertogdom) geplaatst met *in sinen poot* een vaandel met het stadswapen. Van Even, *Louvain*, 105, 121, 153.

62 Van Even, *Louvain*, 151.

63 Biswas, *Logo Land*, 210–211. Van de 352 gemeentelogo's hebben er 105 een logo met zuivere heraldiek of zijn heraldisch geïnspireerd. Nog eens 43 logo's hebben een mix van heraldiek met andere elementen.

64 Bedos-Rezak, 'Towns and seals', 39–40, 43; Eadem, *When ego*, 251–252.

65 Bedos-Rezak, 'Towns and seals', 44–46.

66 Van Uytven, 'Flämische Belfriede', 148; ARA, VZ inv. nrs. 8118, 33090. Viaene-Awouters en Warlop, *Gemeentewapens*, 313 noemen het meer neutraal een 'Romaans gebouw met een dak en twee zijtorens'.

67 1358: zie ARA, VZ inv.nr. 24859.

68 ARA, VZ inv.nr. 28232.

69 Van Even, *Louvain*, 170–171; Viaene-Awouters en Warlop, *Gemeentewapens*, 596. 1460: ARA, VZ inv.nr. 14527; 1553: ARA, VZ inv. nr. 27394.

70 Van Bragt, 'De Blijde Inkomst', 51; Van Even, *Louvain*, 337.

71 Van Ham, 'De wapens', 169. *Gelre*: op de eerste pagina van de Brabantse *marche d'armes* opgenomen als banier naast het gevierendeelde wapen van de hertog met als onderschrift 'Lotrike'. KBR, MS 15652–56 f. 72v. *Bellenville*: op de eerste pagina van de Brabantse *marche d'armes* opgenomen als eerste reguliere wapenschild naast het gevierendeelde wapen van de hertog met als opschrift 'Lotrike'. Pastoureau en Popoff, *Bellenville*, nr. [653].

Oostenrijk.<sup>72</sup> In een poging dit toeval te verklaren, merkt een zestiende-eeuwse kroniekschrijver op dat graaf Hendrik II van Leuven († 1078) door keizer Hendrik IV (1050–1106) was aangesteld om ‘te regeren ende te gouverneren over een groot deel van Oostenrijck, ende dat daer vuyt gecomen soudē zyn dat het hertogdomme van Oostenrijck eene wapene heeft met het graeffschap van Loven’.<sup>73</sup>

Uit dit voorbeeld blijkt dat er veel onduidelijkheid was en is over de manier waarop steden eigenlijk aan hun heraldische tekens kwamen. Was het de vorst die deze wapens toewees of ontwierpen de steden die op eigen initiatief? In het geval van de incorporatie van hertogelijke heraldiek, ging het dan om toe-eigening of juist om een verleende gunst? Het voorbeeld van Antwerpen uit de inleiding toont aan hoe nauw verbonden de stedelijke heraldiek was met de ontstaansmythe van stad en hertogdom. Door middel van Brabo kreeg de stad zelfs Romeinse wortels toebedeeld. In de *Alderexcellentste cronyke*, gedrukt in Antwerpen (1498), staat dan ook expliciet dat Caesar het wapen aan de stad verleende: ‘een borch van zelve in een velt van kelen, ende oeck twee handen, omdat Brabon die hant werp’.<sup>74</sup> Op zegels van de stad uit de dertiende eeuw is inderdaad een imposante burch te zien met toegangspoort, muren en een centrale toren met in de top drie banieren met handen. Sinds het einde van de dertiende eeuw werden deze geflankeerd door twee wapenschilden, het een met daarop een dubbelkoppige adelaar, het andere met het wapen van Brabant en Limburg.<sup>75</sup> Opnieuw werd een typisch symbool van stedelijke autonomie gecombineerd met een vorstelijk wapen, het ene verwijzend naar het hertogdom en het andere naar het markgraafschap.<sup>76</sup> De wapens werden bekroond met een banier met opnieuw een hand erop, waardoor de etymologische verklaring van de naam van de stad nog eens werd benadrukt (afb. 6).



6. Zegel van Antwerpen uit september 1339. ARA, VZ inv.nr. 28230.

Ook op het zegel van 's-Hertogenbosch is die band met het territorium duidelijk zichtbaar. 's-Hertogenbosch gebruikte in ieder geval sinds de dertiende eeuw een zogenoemd sprekend wapen op het zegel: een grote gebladerde boom geflankeerd door twee kleinere bomen. In de tweede helft van de veertiende eeuw veranderde dit in een meer figuratieve voorstelling: een geharnaste ridder ligt tussen een aantal bomen, leunend op zijn helm met in zijn rechterhand een geheven zwaard. Vlak boven hem bungelt het wapen van de hertogen van Brabant en Limburg aan een van de takken (afb. 7). Deze ridder in ruste zou de stichter van de stad verbeelden, mogelijk verwijzend naar hertog Hendrik I (ca. 1165–1235) die 's-Hertogenbosch stadsrechten verleende.<sup>77</sup> Volgens een zestiende-eeuwse kroniek had de stad zelfs exclusief toestemming van hertogin Johanna gekregen om het wapen met de vier leeuwen te mogen voeren.<sup>78</sup> Dit klopte natuurlijk niet:



7. Zegel van 's-Hertogenbosch uit april 1375. ARA, VZ inv.nr. 26158.

ook in Antwerpen en Brussel werd het wapen van de Brabantse dynastie uit de eerste helft van de veertiende eeuw in het zegel opgevoerd.



8. Zegel van Brussel uit juli 1374.  
ARA, VZ inv.nr. 35722.

Op het Brusselse zegel uit de veertiende eeuw houdt de aartsengel Michael het wapen van de hertogen van Brabant en Limburg vast, daarvoor was dat nog een wereldbol (afb. 8).<sup>79</sup> Dit was tegen het einde van de vijftiende eeuw nog steeds het originele gevierendeelde wapen met de vier leeuwen, ook al voerde de toenmalige heersende Habsburgse dynastie hele andere heraldische tekens. Brussel verbond zich op deze manier net als 's-Hertogenbosch nog steeds met het oude hertogelijke huis dat de stad de meeste privileges had geschonken. Of was het, zoals Raymond van Uytven meent, juist het idee dat de stad 'de steun en toeverlaat [was] van het hertogelijke huis van Brabant'? Sint-Michiel was in ieder geval een belangrijk symbool als beschermheilige van de stad, dat niet alleen in 1455 prominent op de torenspits van het nieuwe stadhuis zou gaan prijken, maar uiteindelijk in de zestiende eeuw ook op het verder compleet rode veld van het stadswapen kwam te staan.<sup>80</sup>

De stedelijke elites waren zich terdege bewust van de kracht van heraldiek. Zij vonden het in 1430 dan ook noodzakelijk om er bij hertog Filips de Goede op aan te dringen om niet alleen de titulatuur maar voortaan ook de heraldische tekens van Lotharingen, Brabant, Limburg en het markgraafschap Antwerpen te voeren.<sup>81</sup> Daarop kwartierde Filips de Goede zijn wapen van Bourgondië-Vlaanderen met de gouden leeuw in een zwart veld (Brabant) en de rode leeuw in een zilver veld (Limburg). Er was geen plaats voor Lotharingen en het markgraafschap. De heraldische verbeelding van deze territoria verscheen alleen in de meer complexe heraldische configuraties van de gewesten en vrije steden die Filips de Goede bestuurde, zoals in diverse aanbiedingsminiaturen.<sup>82</sup> Onder de Habsburgers verdween de Limburgse leeuw uit het persoonlijke wapenschild van de vorst. Hieruit blijkt dat de steden zich in grote mate identificeerden met de heraldische symboliek van het oude hertogelijk huis en dat zij deze in feite in later tijden opdrongen aan de nieuwe vorsten. Dat was enerzijds mogelijk omdat de steden aan het oude hertogelijke huis hun privileges te danken hadden en anderzijds omdat de steden in de heraldische uitingen van de nieuwe dynastie

72 *Am Suntag Laurencij is meins h.g. geriten in dat rathaus aus der purckt und beschawt der stat wappen ist gleich als Österreich.* Chmel ed., *Aktenstücke*, 159.

73 Boonen, *Geschiedenis*, 225–226.

74 Keesman, *De eindeloze stad*, 367.

75 Viaene-Awouters en Warlop, *Gemeentewapens*, 115. ARA, VZ inv.nr. 28230.

76 Van Ham, 'De wapens', 170–171. Zie ook de bijdrage van Arend Elias Oostindiër in dit jaarboek.

77 1375: ARA, VZ inv.nr. 26158; Koldewey, 'Zegelstempels', 227.

78 Hermans, *Verzameling*, 46: 'vrou lanne, daer zy oock hooclyck besconken waren vander stat, ende op die tyt gaf vrou lanne als hartoginne die stat vanden Bosch, dat sy mogen vueren inder stat wapene iij leewen mitten boome, dat welcke die ander steden van Brabant niet en hebben'. Ook geciteerd door Koldewey, 'Zegelstempels', 225.

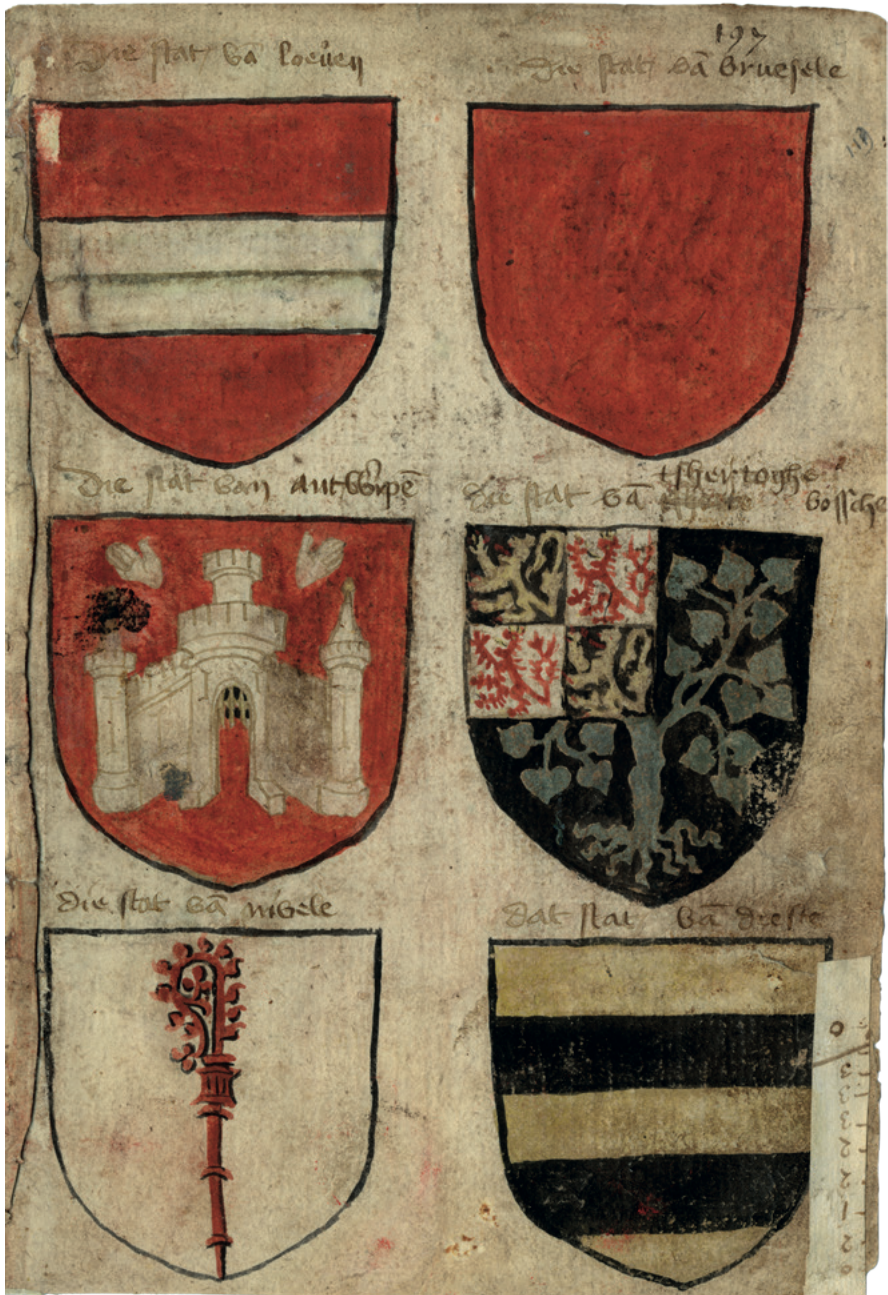
79 In 1374: ARA, VZ inv.nr. 35722. Nog steeds zo in 1471: ARA, VZ inv.nr. 18574.

80 Van Uytven, 'Brusselse stadsemblemen', 136.

81 Vrancken, *Blijde Inkomsten*, 313: 'Item geloven wij hen dat wij aennemen soelen den titel ende wapenen van Lothrijck, van Brabant, van Lymborch ende marcgreve des heilichs rijcs also dat behoirt.'

82 Zie Stroo, *De celebratie*, 96–97; Lecuppre, *Le royaume*, 293–295.

graag hun oude wortels weerspiegeld zagen. Brabant had zich immers vrijwillig onder het gezag van de Bourgondische hertogen gevoegd. Die waren bereid, mogelijk ook vanwege het prestige van de hertogdommen, om hieraan gehoor te geven. Niet alleen de stedelijke maar ook de vorstelijke heraldiek kwam dus voort uit een wisselwerking tussen vorst en steden.



8. Wapenschilden van zes Brabantse steden in het Wapenboek Gorrevod. KBR, MS II 6563 f. 109r

Terwijl op de zegels een combinatie van stedelijke en vorstelijke symboliek te zien is, was het stadswapen veelal anders geconfigureerd; alleen het wapen van Antwerpen lijkt nog het meest op het zegel. Dat had mogelijk te maken met de strenge conventies van heraldiek met betrekking tot kleuren en afbeeldingen. Het is opvallend dat in de klassieke wapenboeken uit de tweede helft van de veertiende eeuw geen aandacht is voor de stedelijke heraldiek. Natuurlijk waren deze gemaakt voor een vorstelijk en/of adellijk publiek dat niet vermoeid hoefde te worden met de stedelijke heraldiek. Daarentegen waren de stedelijke elites zelf wel geïnteresseerd in een heraldische verbintenis met het territorium, zoals hierboven is betoogd.

De vroegst bewaarde kleuren afbeeldingen van de stadswapens in diverse registers en wapenboeken dateren pas uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw. Het voor zover bekend oudste wapenboek waarin de Brabantse steden afgebeeld staan, is dat van Gorrevod. Het is in ieder geval voor 1450 gemaakt, maar het gedeelte met de stadswapens kan aan de hand van de watermerken in de jaren 1430 gedateerd worden.<sup>83</sup> Hierin staan niet minder dan 123 wapens afgebeeld van steden in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Zeeland. Het is de grootste bekende collectie van stedelijke heraldiek uit een vijftiende-eeuws wapenboek. Brabant opent niet alleen de reeks maar van het hertogdom zijn ook de meeste steden opgenomen: 23 (zie Tabel 1). Opnieuw komt het rijtje steden voorbij uit de convocatielijsten en de herautslijsten, maar nu op schitterende wijze gevisualiseerd en met aandacht voor de hiërarchie: op het eerste blad (zie afb. 9) worden de vier hoofdsteden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch genoemd, gevolgd door Nijvel, en de heerlijke stad Diest. Tienen en Zoutleeuw, de twee laatste van de zeven goede steden, volgen pas na Maastricht op de volgende pagina. Het is verder opvallend dat steden die doorgaans eerder als vrijheden werden gekarakteriseerd, zoals Eigenbrakel, Eindhoven, Graven en Helmond, in dit heraldische overzicht ontbreken. Verder spreekt er nog wat onzekerheid uit over de exacte voorstellingen: sommige wapenschilden zijn niet voltooid (Hannuit, Zichem en Waver) en sommige bovenschriften zijn doorgehaald ('s-Hertogenbosch, Diest) of zijn gewoon onduidelijk (*die stat van Masie?*).

De totstandkoming van wapenboeken hing doorgaans niet af van één briljante heraut. Het ging eerder om *teamwork* waarbij heraldische experts samenwerkten met schrijvers en schilders.<sup>84</sup> De achtergrond van het team dat het wapenboek Gorrevod heeft geproduceerd, is waarschijnlijk Brabants en specifiek Brussels. Ook de afbeelding van de wapens van alle Brabantse baanrotsen in het glasraam van het Brusselse stadhuis, geplaatst in de eerste decennia van de vijftiende eeuw, wijst hierop.<sup>85</sup> Volgens Van den Bergen-Pantens moeten de vervaardigers van het wapenboek in de omgeving van de Brusselse stadssecretaris Peter van der Heyden of de hertogelijk secretaris Emond van Dinther worden gezocht. Juist in het Brusselse milieu waren tal van schrijvers en klerken actief die een brugfunctie vervulden tussen het hof en de stad.<sup>86</sup> Robert Stein constateerde in de jaren 1410–1440 een verschuiving van een dynastiek naar een territoriaal bewustzijn in de historiografische werken van Hennen van Merchtenen, en van bovengenoemde auteurs.<sup>87</sup> Dat bewustzijn is al veel eerder terug in te zien in de stedelijke heraldiek maar kwam in het wapenboek tot een integratie met de vorstelijke en adellijke heraldiek waarmee Brabant op unieke wijze als territorium werd gerepresenteerd.

83 KBR, MS II 6563 f. 109r-111r. Zie over de watermerken Clemmensen, *The Gorrevod armorial*, 232. Daarmee zijn deze wapens mogelijk ouder dan die afgebeeld in de kapitalen van de verschillende hoofdstukken van het cartularium van Adriaan van der Ee van 1438. Vgl. Van Ham, 'De wapens', 167–168 die het wapenboek Gorrevod toen niet onder ogen heeft gehad.

84 Pastoureau en Popoff, *Grand armorial*, 36–38.

85 KBR, MS II 6563 fol. 91r. Zie over dit glasraam verder uitgebreid Damen, 'Heren', 153–158.

86 Van Den Bergen-Pantens, 'L'armorial', 824. Zie over deze secretarissen Stein, *Politiek*, 289–295.

87 Stein, *Politiek*, 272–274.

## Conclusie

Prins Filips moet in 1549 na zijn rondreis door de Nederlanden en door Brabant – hij deed naast de vier hoofdsteden ook Mechelen, Breda, Bergen op Zoom, Turnhout en natuurlijk Maastricht aan – een aardig beeld hebben gekregen van het stedelijk landschap in de Nederlanden. Calvete de Estrella legde hem dat ook nog eens uit in zijn kroniek met betrekking tot Brabant:

Heel Brabant is verdeeld over vier jurisdicties of belangrijkste delen, te weten Antwerpen, Leuven, Brussel en 's-Hertogenbosch waaronder weer andere steden, plaatsen en dorpen vallen. Onder Antwerpen vallen Herentals en Lier waardoor de rivier de Nete stroomt en onder Leuven de stad Tienen of Thenae, die aan de rivier de Gete ligt, die vandaar naar Halen stroomt en uitmondt in de rivier de Demer.<sup>88</sup>

Het valt op hoe Calvete de Estrella de traditionele politieke volgorde, met Leuven als oudste stad voorop, heeft vervangen door een nieuwe orde die meer recht doet aan de economische realiteit met Antwerpen als internationale handelsmetropool aan de top. Ook noemt hij weer twee alternatieve vormen voor de stad Tienen, net als de herauten in de lijsten van de vijftiende eeuw dat deden. Ten slotte benadrukt Calvete de Estrella het belang van de rivieren als de verbindende factor van het stedelijke netwerk binnen Brabant en met de wereld daarbuiten.

Mogelijk had Filips ook de eerste kaart van Brabant gezien die Jacob van Deventer rond 1536 had gemaakt in opdracht van de Raad van Brabant.<sup>89</sup> Hij was het in ieder geval die de beroemde cartograaf later de opdracht gaf om gedetailleerde kaarten te maken van de meeste steden in de Nederlanden. Die cartografische representaties stonden niet centraal in dit artikel.<sup>90</sup> Ik heb willen laten zien hoe de stedelijke en vorstelijke elites in een voortdurende dialoog met elkaar vorm gaven aan het Brabantse territorium. Zij gebruikten daarvoor verschillende administratieve technieken die elk een eigen beeld opleverden, dat ook voor tijdgenoten zichtbaar was. Het lezen en representeren van het territorium in fiscale, politieke en heraldische zin gebeurde zowel op initiatief van de hertog als van de steden zelf en leverde allerhande lijsten op. De technieken hebben elkaar ongetwijfeld beïnvloed en lijsten waren op alle mogelijke manieren bruikbaar en toepasbaar, in de administratie, in herautenlijsten en in wapenboeken.

Met name heraldische tekens waren een belangrijk middel waarmee de stad naar buiten kon treden en zich kon representeren. Uit de totstandkoming van deze wapens komt naar voren dat deze eerder in een soort dialoog met de vorst en zijn omgeving ontstonden, dan zuiver vanuit een stedelijke ontwerp. Juist de interactie van stedelijke en vorstelijke symboliek liet de verbondenheid van de stad zien met zowel de dynastie, ook al werd eerder verwezen naar de oude machthebbers, als met het hertogdom. De steden in Brabant waren met recht Brabantse steden.

88 Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje*, 366: *Toda Brabante se reparte en quarto toparchias o braços principales, que son Anvers, Lovayna, Bruselas y Bosleduc, las quales tienen debaxo de su jurisdicción otra villas, lugares y aldeas. Siguen a Anvers, Herentals y Liere, por las quales passa el río Nethé, y a Lovayna la villa de Tienen o Thenae, que está a la ribera del río Gheete, que de allí va a Halen, y entra después en el río Demer. A Bruselas sigue Vilvorden, por la qual passa el río Zeyna. Son sujetas a Bosleduc las villas de Eyndhoven, que está fundada sobre el río Dommele, y Helmont, por la qual passa el río Aade.*

89 Franssen, 'Ducatus Brabantiae', 96.

90 Zie hiervoor de bijdrage van Colin Dupont in dit jaarboek.

## Afkortingen

ARA, VZ:	Algemeen Rijksarchief, Verzameling Zegelafgietsels
BL:	British Library
BnF:	Bibliothèque nationale de France
CC:	Collection Chiflet
FA:	Felix-archief
KBR:	Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale

## Archivalia

### Antwerpen, Felix-archief

Ancien Régime Archief, inv. nrs. PK 2548–2552, 2558, 2568  
Besançon, Bibliothèque municipale, Collection Chiflet, MS Chiflet 78: Recueil de pièces d'Etat.  
Tome III

### Brussel, Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale

MS 2088–2098, II 6563

### Brussel, Algemeen Rijksarchief

Inventarissen Tweede Afdeling, inv.nr. 66  
Verzameling zegelafgietsels

### Londen, British Library

MS Add 26700

### Parijs, Bibliothèque nationale de France

MS Français 1968, 2670

## Gepubliceerde bronnen en secundaire literatuur

- Ansems, J.B., *Den Luyster ende Glorie van het Hertoghdom van Brabant* (Brussel 1699).
- Asenjo González, María, 'Ciudades y Hermandades en la Corona de Castilla: Aproximación sociopolítica', *Anuario de estudios medievales* (1997) 103–146.
- Bedos-Rezak, Brigitte, 'Towns and seals: representation and signification in Medieval France', *Bulletin of the John Rylands Library* 72 (1990) 35–49.
- , *When Ego Was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages* (Leiden 2010).
- Bergen-Pantens, C. Van Den, 'L'armorial dit de Gorrevod: deux compilations, deux méthodes', *Revue du Nord* 88 (2006) 805–824.
- Biswas, Amit K., *Logo land: compilation of all the municipality logos of the Netherlands* (Eindhoven 2021).
- Blockmans, W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384–1506)* (Brussel 1978).
- , 'The Medieval Roots of the Constitution of the United Provinces', *The Medieval Low Countries. An Annual Review*, 4 (2017) 215–248.
- , *Medezeggenschap: politieke participatie in Europa vóór 1800* (Amsterdam 2020).
- Boffa, Sergio, 'La première carte manuscrite du duché de Brabant (c. 1535)', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 95–109.
- Boone, Marc, 'Destroying and Reconstructing the City: the Inculcation and Arrogation of Princely Power in the Burgundian-Habsburg Netherlands (14th–16th centuries)' in: M. Gosman, A. Vanderjagt en J. Veenstra, red., *The Propagation of Power in the Medieval West. Selected Proceedings of the internationaal conferentie. Groningen, 20–23 November Groningen, 1997 (Mediævalia Groningana XXIII)*. (Groningen 1996) 1–33.
- Boonen, Willem, *Geschiedenis van Leuven, geschreven in de jaren 1593 en 1594*. Edward van Even .ed. (Leuven 1880).
- Bormans, J. H., ed., *De Brabantsche yeeften, of Rijkmkronijk van Brabant, zevende boek* (Brussel 1869).



- Bragt, Ria van, *De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356): een inleidende studie en tekstuitgave. Anciens pays et assemblées d'états = Standen en landen 13* (Leuven 1956).
- Bussels, Stijn, 'The Importance of Being Present: The Performances of Prince Philip in Binche and Antwerp' in: Margaret McGowan en Margaret Sheering, red., *Charles V, Prince Philip, and the Politics of Succession*. European Festival Studies: 1450–1700 (Turnhout 2020) 151–176 <doi:10.1484/M.EFS-EB.5.120384>.
- Calvete de Estrella, Juan Cristóbal, *El felicísimo viaje del muy alto y muy poderoso príncipe don Philippe*. Paloma Cuenca Muñoz ed. (Madrid 2001).
- Chmel, Joseph ed., *Actenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilian's I.* (Wenen 1854).
- Clemmensen, Steen, *The Gorrevod amorial* (Farum 2019).
- Coppens, Herman, 'Meerijeren en kwartieren', in: R. van Uytven red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen 2*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (Brussel 2000) 627–670.
- Cuvelier, J., *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIIe siècle)* (Brussel 1912).
- Damen, Mario, 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: M. Damen en L. Sicking, red., *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 139–158.
- , 'Patricians, Knights, or Nobles? Historiography and Social Status in Late Medieval Antwerp', *The Medieval Low Countries* 1 (2014) 173–203 <doi:10.1484/J.MLC.5.103717>.
- , 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 182 (2016) 5–274 <doi:10.3406/bcrh.2016.4335>.
- , 'The Political Ranking and Hierarchy of the Towns in the Late Medieval Duchy of Brabant', *Anuario de Estudios Medievales* 48 (2018) 149–177 <doi:10.3989/aem.2018.48.1.05>.
- , en Marcus Meer, 'Heraldry and Territory: Coats of Arms and the Representation and Construction of Authority in Space', in: Mario Damen en Kim Overlaet, ed., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 244–276 <doi:10.1515/9789048551804-012>.
- , en Kim Overlaet, 'Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe: An Introduction' in: Mario Damen en Kim Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 13–26 <doi:10.2307/j.ctv25wxbh8.5>.
- , en —, 'Weg van de staat. Blijde Intredes in de laat-middeleeuwse Nederlanden op het snijvlak van sociale, culturele en politieke geschiedenis', *BMGN - Low Countries Historical Review* 134 (2019) 3–44 <doi:10.18352/bmgn-lchr.10451>.
- Dubuisson, Pierre, en Lucien Fourez, *Armorial de Huldenberg* (Leuven 1994).
- Elden, Stuart, 'How Should We Do the History of Territory?', *Territory, Politics, Governance* 1 (2013) 5–20 <doi:10.1080/21622671.2012.733317>.
- , *The Birth of Territory* (Chicago 2013).
- Even, Gérard Edouard Van, *Louvain dans le passé et dans le présent: formation de la ville, événements mémorables, territoire, topographie, institutions, monuments, œuvres d'art* (Leuven 1895).
- Gonzalo Sánchez-Molero, J.L., 'Juan Cristóbal Calvete de Estrella (c. 1510–1593)' in Calvete de Estrella, *El felicísimo viaje, XVII-L*.
- Génard, Pierre, 'De haardtellingen van Antwerpen van 1480 en 1526', *Antwerpsch Archievenblad* 14 (1879) 179–195.
- Guenée, Bernard, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles* (Parijs 1993).
- Guicciardini, Lodovico, (Cornelis Kiel) en (Petrus Montanus) vertalers, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoomt Neder-Duytslandt*, (Amsterdam 1612).
- Haemers, Jelle, "'L'union fait la force". Ideology and the social history of urban leagues in Brabant (13th-14th centuries)' in: Roland Deigendesch en Christian Jörg, red., *Städtebünde und städtische Aussenpolitik. Träger, Instrumentarien, und Konflikte während des hohen und späten Mittelalters* (Ostfildern 2019) 291–310.
- Ham, W.A. van, 'De wapens van de steden in het voormalig hertogdom Brabant', *De Brabantse Leeuw: tijdschrift voor genealogie* 11–12 (1976) 163–193.
- Hardy, Duncan, *Associative Political Culture in the Holy Roman Empire: Upper Germany, 1346–1521*. Oxford Historical Monographs (Oxford, New York 2018).
- Heelu, Jan van, *Rijmkroniek van Jan van Heelu betreffende de slag van Woeringen van het jaar 1288*, J.F. Willems, ed. (Brussel 1836).
- Hermans, C.R., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffelijk de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1846).
- Hiltmann, Torsten, *Spätmittelalterliche Heraldikspendien: Referenzen adeliger Wissenskultur in Zeiten gesellschaftlichen Wandels (Frankreich und Burgund, 15. Jahrhundert)*. Pariser Historische Studien 92 (München 2011).
- Ijsewijn, Jozef, 'Henricus de Oesterwijck, the first Latin poet of the University of Louvain (ca 1430)', *Humanistica Lovaniensia* 18 (1969) 7–23.
- Johnson, Tom, 'The Tree and the Rod: Jurisdiction in Late Medieval England', *Past & Present* 237 (2017) 13–51 <doi:10.1093/pastj/gtx051>.
- Jütte, Daniel, 'Entering a city: on a lost early modern practice', *Urban History* 41 (2014) 204–227 <doi:10.1017/S096392681300062X>.
- Keesman, Wilma, *De eindeloze stad: Troje en Trojaanse oorsprongsmythen in de (laat)middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2017).

- Kint, An, *The community of commerce: social relations in sixteenth-century Antwerp* (onuitgegeven proefschrift: Columbia University, New York 1996).
- Koldewij, Jos, 'De zegelstempels van de stad 's-Hertogenbosch', *Spiegel Historiae* (1985).
- Laurent, René, 'Les limites des paroisses à Bruxelles aux XIV<sup>e</sup>me et XV<sup>e</sup>me siècles', *Cahiers Bruxellois* 8 (1963) 161–234.
- , 'L'inventaire des chartes de Brabant établi par Adrien Vander Ee en 1438', *Scriptorium* 23 (1969) 384–392 <doi:10.3406/scr.1969.3385>.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie, *Le royaume inachevé des ducs de Bourgogne (XIV<sup>e</sup>-XV<sup>e</sup> siècles)* (Parijs 2016).
- Loo, Mathijs van der, 'Beden en Blijde Inkomste. Filips de Goede en 's-Hertogenbosch tussen 1430 en 1438', *In Brabant* 12 (2021) 12-19.
- Maddens, Nicolaas, *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1550)*. Ancien pays et assemblées d'états = Standen en landen 72 (Kortrijk-Heule 1978).
- Moureaux-Van Neck, A., 'Laide brabantonne de 1374', in: *Hommage au Professeur Paul Bonenfant 1899-1965. Etudes d'histoire médiévale dédiés à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'université libre de Bruxelles* (Brussel 1965) 267–283.
- Oostindier, Arend Elias, en Rombert Stapel, 'Demographic Shifts and the Politics of Taxation in the Making of Fifteenth-Century Brabant' in: Mario Damen en Kim Overlaet, red., *Constructing and Representing Territory in Late Medieval and Early Modern Europe* (Amsterdam 2022) 141–178 <doi:10.2307/j.ctv25wxbh8.10>.
- Pastoureau, Michel, en Michel Popoff, *Grand armorial équestre de la Toison d'or* (Saint-Jorioz 2001).
- , en — ed., *L'armorial Bellenville* (Lathuile 2004).
- Rock, Jelle De, *The Image of the City in Early Netherlandish Painting (1400-1550)* (Turnhout 2019).
- Rückert, Peter, 'Die Grafen von Württemberg, die schwäbischen Reichsstädte und Kaiser Karl IV. in Konflikt und Kooperation', in: Roland Deigendesch en Christian Jörg red., *Städtebünde und städtische Aussenpolitik. Träger, Instrumentarien, und Konflikte während des hohen und späten Mittelalters* (Ostfildern 2019) 103–124.
- Scott, James C., *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven en Londen 1998).
- Soly, Hugo, '1549: A Year of Grace for Emperor Charles V and his Subjects in the Low Countries' in: Margaret McGowan en Margaret Shewring, red., *Charles V, Prince Philip, and the Politics of Succession*. European Festival Studies: 1450–1700 (Turnhout 2020) 47–69.
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- , *De hertog en zijn staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).
- Steurs, W., 'Les Franchises du duché de Brabant au moyen âge', *Handelingen van de koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België* 25 (1973) 139–298.
- Stroo, Cyriel, *De celebratie van de macht: presentatieminuturen en aanverwante voorstellingen in handschriften van Filips de Goede (1419-1467) en Karel de Stoute (1467-1477)*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten: Nieuwe reeks nr. 7 (Brussel 2002).
- Uyttebrouck, André, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen âge (1355-1430)* (Brussel 1975).
- Uytven, Raymond van, 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)', *Belgisch tijdschrift voor philologie en geschiedenis* 44 (1966) 413–456.
- , 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant. Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch' in: H.F.J.M. van den e.a. Eerenbeemt, red., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden* (Tilburg 1982) 4–63.
- , 'Flämische Belfriede und sudniederländische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos' in: Alfred Haverkamp en Elisabeth Müller-Luckner red., *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in Mittelalterlichen Gemeinden* (München 1998) 125–160.
- , 'Brusselse stadsemblemen', in: Véronique Van de Kerckhof, red., *Met passer en penseel. Brussel en het oude Hertogdom Brabant in beeld* (Brussel 2000) 135–140.
- Vannieuwenhuyze, Bram, Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte (onuitgegeven proefschrift: Universiteit Gent 2008).
- Vaughan, Richard, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy* (Londen 1972).
- , *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Londen 1970).
- Viaene-Awouters, Lieve, en Ernst Warlop, *Gemeentewapens in België. Vlaanderen en Brussel. I–I* (Brussel 2002).
- Vrancken, Valérie, *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw* Standen en Landen 112 (Brussel 2018).
- Weber, Max, *Politik als Beruf* (Berlijn 1982).
- Wijffels, A., 'Flanders and the Scheldt question: A mirror of the law of international relations and its actors', *Sartonia* 15 (2002) 213–280.



- Grens Hertogdom Brabant
- - - Grens meierij, baljuwschap, ammanie of markgraafschap
- ⊙ 'Goede steden'
- ▣ Heerlijkheden
- Overige plaatsen